

НАГАЙКО Тарас,

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного відділу історичного
краєзнавства Національного історико-
етнографічного заповідника «Переяслав»
(м. Переяслав, Україна)

taras.nahaiko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1439-3576>

**ЧАСОПИС «ЗА СТО ЛІТ» ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. (огляд публікацій І. П. Житецького,
О. О. Рябініна-Скляревського, О. А. Назаревського)**

Метою статті є здійснення аналізу окремих публікацій часопису «За сто літ»¹, що виходив друком при історичній секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН) упродовж 1927–1930 рр. Часопис вважаємо тематичним продовженням іншого знакового видання – журналу «Україна», який з перервами видавався з 1907 до 1930-их рр. Часопис є тематичним напрямом публікацій журналу було висвітлення історії українського національного руху, зокрема розглядалася діяльність українофільських організацій – Громад. Обшир проаналізованих матеріалів становить кілька тематичних підгруп: авторські наукові статті, документи, спомини, листування. Деякі матеріали носять змішаний характер і, окрім авторського доробку, містять повні та фрагментарні тексти документів, листів тощо. Науковою новизною публікації є розгляд праць з історії громадівського руху в Україні другої половини ХІХ ст. – І. П. Житецького, О. О. Рябініна-Скляревського та О. А. Назаревського. Зокрема, зауважується на тому, що у зазначених дослідженнях висвітлено діяльність Київської, Харківської та Одеської громад, вказано на роль окремих їхніх представників, аналізується взаємодія культурних і політичних аспектів їхньої роботи.

Проаналізований матеріал доводить спрямованість публікацій часопису на висвітлення історії громадівського руху та ілюструє дослідницьку зацікавленість щодо осмислення цього аспекту. Встановлено, що частина матеріалів, опублікованих у шести книгах «За сто літ», присвячено вивченню історії українських громад та окремих їх представників. Для зручності сформовано іменний покажчик згадуваних осіб. Часопис став помітним явищем в українському національному культурному та суспільно-політичному

---

¹ «За сто літ» – збірник матеріалів з громадського й літературного життя України ХІХ – поч. ХХ ст., заснований у 1926 р. при Історичній Секції ВУАН, видавався упродовж 1927-1930 рр. під редакцією М. С. Грушевського.

житті. На його сторінках було опубліковано архівні й історично-літературні джерела.

Основним методом у розкритті розглянутої теми є джерелознавчий та історіографічний аналіз. Використано біографічний і просопографічний спеціальні методи наукового дослідження.

Ключові слова: часопис «За сто літ», громадівський рух, українофільство, публікація, Громада, історіографія.

**THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN COMMUNITIES IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY IN THE «ZA STO LIT» PERIODICAL
(review of publications by I. P. Zhitetskyi, O. O. Ryabinin-Sklyarevskyi,
O. A. Nazarevskyi)**

The article provides an analysis of separate publications of the serial called «Za Sto Lit», printed in the historical section of the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN) from 1927 to 1930. The serial can be considered as the thematic continuation of the other prominent periodical – the journal «Ukraina» (Ukraine) which was issued with some interruptions from 1907 to the 1930s. One of the subjects that the journal was focused on was outlining the history of the national Ukrainophile movement, including the activities of Ukrainophile societies called Hromadas («communities»). The scope of the analyzed materials consists of several thematic sub-groups. This includes authorial scientific publications, documents, memoirs, and correspondence. Some materials combine different types and, except for the author's contribution, contain full or fragmental parts of the documents, letters, etc. Scientific novelty: apart from that, the paper studies the works on the history of the hromada movement in Ukraine in the second part of the 19th century by I. Zhytetsky, O. Riabinin-Skliarevsky, and O. Nazarevsky. The mentioned studies reveal the activities of Kyiv, Kharkiv, and Odesa Hromadas, highlight the role of their separate representatives and analyze the connection between the cultural and political aspects of their work.

The analyzed data demonstrate the direction of the serial aimed at the history of the hromada movement and show the research interest in comprehension of this aspect. It has been established that part of the materials published in six books «For a hundred years» is devoted to the study of the history of Ukrainian communities and their individual representatives. As a matter of convenience, the names of the mentioned persons in the paper were put in the alphabetical listing. The serial became a noticeable phenomenon in the Ukrainian national, cultural, and social-political life. On its pages archive and historical and literary sources.

Source evaluation and historiographical analysis were used as the main method to reveal the subject of the study. Biographical and prosopographical specific methods of research were used.

Keywords: the serial «Za Sto Lit», the hromadas movement, Ukrainophilism, publication, Hromada, historiography.

Постановка проблеми. Історія громадівського руху в Україні ХІХ – початку ХХ ст. набула актуальності в роки незалежності, втім першими спробами надати фахову дослідницьку оцінку вказаному явищу були наукові студії першої третини ХХ ст. Певну їх частину опубліковано в наукових часописах Історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Вивчення означеного інтелектуального спадку, його контент-аналіз є важливим аспектом сучасних спроб осмислити проблематику історії українських громад, як середовища, що вплинуло на формування та становлення української ідеї в добу національного відродження. Окремим виданням, що містить публікації із заявленої проблеми, є часопис «За сто літ».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні єдиним комплексним дослідженням, присвяченим вивченню цього видання, є праця дослідниць С. М. Панькової та Г. В. Шевчук [9]. З-поміж іншого у ній акцентується на сегменті публікацій, що предметно присвячені громадівському руху, зауважено прізвища авторів, структуру та характер матеріалів. Предметну увагу в контексті висвітлення у часописі матеріалів з історії українських громад сфокусовано в дослідженнях Т. Ю. Нагайка, де проаналізовано документальну основу, епістолярії тощо [5; 6]. У працях вказаних дослідників зауважується на неопублікованих матеріал, що ввійшли до редакційного портфелю видання [7; 9].

Метою статті є аналіз праць І. П. Житецького, О. О. Рябініна-Скляревського та О. А. Назаревського, опублікованих у часописі «За сто літ», що присвячені історії окремих Громад.

Результати дослідження. Історична секція ВУАН, що виступала правонаступницею «Секції Українського Наукового Товариства в Києві» до наявних наукових видань з історії – «Записки Українського Наукового Товариства» та «Україна» – у 1926 р. додала ще одне під метафоричною назвою «За сто літ». У такий спосіб М. С. Грушевський, будучи головою вищезазначеної секції, виокремив рубрику часопису «Україна» в самостійне видання, разом з тим наголошуючи, що впроваджувана ініціатива «спонукала

багато людей до писання споминів про те, в чім їм довелося брати участь, біографії тих діячів, до котрих вони ближче стояли, докладніші описи подій українського руху, що пройшли перед їх очима» [1, с. IV]. У вступному слові до 1-ї книги «За сто літ» академік подав перелік тих видань, що виступили його своєрідною предтечею. З-поміж них: «Основа», «Кіевская Старина», «Зоря», «Житє і Слово», «Літературно-Науковий Вісник», «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Записки Українського Наукового Товариства в Києві», «Україна», Украинская Жизнь», «Наше минуле». Загалом, упродовж 1927-1930 рр. вийшло друком шість книг «За сто літ», що увібрали в себе «матеріали з громадського й літературного життя України упродовж ХІХ – поч. ХХ ст.». З приводу новоствореного видання вчений зазначав:

«Се буде необхідна підручна збірка для всіх, хто студіюватиме культурне і громадське життя, літературу, театр, національний і революційний рух ХІХ століття» [9, с. 242] <...> том збірника приносить цікавий, цінний і різнорідний матеріал, для освітлення різних сторін громадського й літературного українського руху за останнє століття і я певен, що він буде необхідною річчю в бібліотеці кожного українознавця» [1, с. IV].

Як головний редактор, М. С. Грушевський так роз'яснив мотив створення «За сто літ»: «В інтересах досліджень і збереження пам'яті сеї величної, незабутньої в історії України доби потрібні інтенсивні заходи коло заховання, дослідження й публікації цінного і на випадок утрати – ненагородимого матеріалу» [1, с. V]. Зазначені висловлювання ілюструють не лише далекоглядність історика, а й засвідчують надану ним високу оцінку тим суспільним перетворенням, що мали місце в житті українства упродовж згаданої доби.

Характеризуючи видання «Україна», вітчизняний дослідник А. І. Жуковський визначив «За сто літ», як «паралельне», а, отже, суміжне до нього. Зокрема, дослідник так пояснив вміст обох часописів: «Це, мабуть, для того, щоб заповнити матеріалом добу, яку не пощастило Грушевському опрацювати в інших працях, насамперед в «Історії України-Руси», але також

щоб підкреслити, що під інтелектуальним аспектом Україна в ХІХ столітті стояла на високому рівні і культурно дорівнювала, північному політичному гегемоніві» [3, с. 16].

З моменту своєї появи «За сто літ» отримував схвальні відгуки від сучасників. Відомий український політичний діяч та публіцист А. І. Жук² у листуванні з М. С. Грушевським зазначав:

«З великою приємністю просидів я сьогодні цілий день за читанням другого збірника «За сто літ», що його принесла мені рано пошта. Дякую! Дуже багато в цьому збірникові інтересного, особливо ж інтересні спогади старушки Русової³. Дуже була б велика шкода, щоби вона перервала їх писати, або перервалось друкування цих спогадів, коли вони дописані до кінця» [4, с. 393].

Сучасні науковці – авторки дослідження «За сто літ. Показчик змісту» С. М. Панькова та Г. В. Шевчук – надають наступну оцінку зазначеному виданню: «Цей проект ще й донині не вдалося перевершити жодній інституції. Він увійшов у аннали української історичної науки і служить кращим зразком для багатьох сучасних відроджених та започаткованих видань» [9, с. 207]. Аналізуючи обшир матеріалів часопису, дослідниці здійснили систематизацію його змісту за тематикою та жанром публікацій. Зокрема, ними запропоновано анотований «Систематичний показчик змісту», що має наступний поділ: I. Від редакції. (1 од. – Т.Н.); II. Громадсько-політичне життя. Статті. (45 од. – Т.Н.); III. Літературне та театральне життя. Статті. (15 од. – Т.Н.); IV. Джерела, недруковані твори. Спогади, автобіографії, щоденники. (17 од. – Т.Н.); V. Листування. (22 од. – Т.Н.). Твори, заборонені цензурою та неопубліковані з інших причин. (8 од. – Т.Н.); V. Ілюстрації. Важливим структурним елементом їхньої дослідницької студії виступає «Анотований показчик авторів та імен», до якого введено відомості про 240 осіб, що виступають безпосередньо авторами часопису чи згадуються у публікаціях.

---

² Жук Андрій Ілліч (1880-1968) – громадський та політичний діяч, член ЦК РУП, член УСДРП, співзасновник СВУ.

³ Русова Софія Федорівна (1856-1940) – громадська діячка, педагог, учасниця Київської та Одеської громади.

Як один з центральних лейтмотивів редакційної політики часопису, авторки відзначають спрямованість на висвітлення теми громадського руху: «Однією з провідних тем публікацій, уміщених у «За сто літ», була діяльність українських Громад. Михайло Грушевський поставив за мету зібрати відомості про провідні осередки громадського руху та їх діячів у Петербурзі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, Єлисаветграді. Для реалізації цього задуму він зумів залучити до співпраці істориків, архівознавців, краєзнавців з цих центрів, майже всі вони були членами або нештатними співробітниками комісії Історичної секції. <...> Власне і на сьогодні «За сто літ» разом з публікаціями в «Україні» залишається найповнішою добіркою матеріалів до історії українських Громад» [9, с. 242–243].

Власне сам М. С. Грушевський у вступній редакторській статті так розтлумачує ідею збірки: «Се видання становить собою доповнення чи продовження згаданого відділу «України» – так що його заголовок поставлено як підtitул сього збірника: «Матеріяли з громадського й літературного життя XIX і початків XX віку». Ні в якому разі се не мають бути перебірки чи відпадки, матеріяли другого сорту, признані за менш цікаві для опублікування в «Україні». Мало цікавого матеріялу редакція «України» взагалі не приймає до друку; назад повертає або рекомендує відповідно «згустити»: вибрати цікавіше, опустити менш важне заступити наведене *in extenso* переповідженням або реєстрацією. Але цінний матеріял, особливо той, що не зв'язаний з якимись черговими ударними темами, ювілейними споминами, то-що, все-таки збирається в її портфелях в такій кількості, що не може пройти своєчасно через книжки «України», особливо речі більшого розміру: більші листування, більші мемуари, більші політичні процеси. Вони залягають роками, і для публікації їй такі збірники, як отсей, потрібні доконче» [1, с. VI].

Паралельно з цим дослідниці подають перелік з 32 прізвищ авторів, матеріали яких торкнулися історії українського громадського руху [9, с. 243]. Загалом у шести книгах «За сто літ» було надруковано 112 публікацій 66 авторів, включно з переднім словом редактора [9, с. 246].

Як бачимо, значна частина матеріалів, опублікованих у шести книгах «За сто літ», стосуються історії українських громад та їхніх діячів. Умовно їх розділимо на кілька тематичних підгруп: 1) авторські наукові статті, 2) документи, 3) спомини, 4) листування. Деякі матеріали носять змішаний характер та, окрім авторського доробку, містять повні та фрагментарні тексти документів, листів тощо.

Звертаючись до історіографічного вивчення аспектів українського громадівського руху другої половини XIX ст., у запропонованій публікації ми розглянемо чотири авторські праці (статті), що стосуються діяльності українських громад. З-поміж найвідоміших громад, що діяли у т. зв. підросійській Україні – Київська, Харківська, Полтавська, Одеська, Чернігівська, Єлисаветградська – в опублікованих матеріалах згадуються переважно три. Це – Харківська, Одеська та Київська. Саме цим осередкам українофільського руху присвячені роботи І. П. Житецького, О. О. Рябініна-Скляревського та О. А. Назаревського.

З-поміж значної кількості різножанрових матеріалів саме ці авторські розвідки, на нашу думку, є найбільш сфокусованими студіями щодо історії окремих громад на сторінках часопису «За сто літ». Нижче розглянемо та проаналізуємо їхній зміст у хронологічній послідовності.

1.

У публікації І. П. Житецького «*О. Потебня і Харківська громада в 1861–1863 рр. (Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова)*» подано відомості з історії Харківської громади. Зокрема, згадується про зустрічі харківських українофілів, пошукову експедицію, здійснену влітку 1862 р., «українські справи» цього періоду тощо. Публікація та її джерельна основа розкривають змістовні аспекти українофільського руху в Харкові на прикладі взаємин його визначних представників.

Зокрема, у біографічних відомостях про О. О. Потебню зауважується, що він, будучи людиною «книжною», з середини 1850-х рр. під впливом Неговського та братів Лавровських захопився українською етнографією та

лінгвістикою⁴. З кінця 1850-х рр. «приятелював» з гуртком харківських студентів, «переконаних Українців», зокрема, П. Лобком, О. Шимановим⁵, І. Біликовим⁶, М. Жученком, Хв. Павловським, І. Паученком, С. Сукачевим, І. Шапом, В. Мовою.

4 січня 1861 р. відбулося знайомство В. С. Гнилосирова та О. П. Потебні у помешканні останнього. З того моменту В. С. Гнилосиров відзначає у своєму щоденнику подібні зустрічі. У записі від 29 січня 1861 р. зафіксовано ініціативу О. П. Потебні з організації вокального хору «из народних песен между студентами». Метою цього задуму визначався вплив на формування естетичного смаку «простого народу». Цю справу планувалося реалізувати з залученням земських недільних шкіл. Вже через рік у листі до В. С. Гнилосирова О. П. Потебня повідомив про розпад студентського хору та створення натомість «бурсацького (з семінаристів) хору» [2, с. 74]. На зустрічі у помешканні О. П. Потебні 13 березня 1861 р. пройшло обговорення тематики недільних шкіл, зокрема просвітницького проекту Баллина «В пользу изучения народа и распространения грамотности». Ще одне українофільське зібрання відбулося 8 червня 1861 р. у помешканні В. С. Гнилосирова та А. Л. Шиманова, коли на товариську учту та бесіду зібрались харківські «молоді Українці»: Баговський, Зарубин, Одарченко й Потебня. Під час цієї зустрічі В. С. Гнилосиров відзначив таку характеристику О. П. Потебні: «до пісень аж труситься, бо певно зна в них силу» [2, с. 74].

О. П. Потебня, підтримуючи дружні взаємини з В. С. Гнилосировим, коли той вчителював у міській повітовій школі в Охтирці Харківської губернії,

---

⁴ Тут і надалі написання прізвищ та ініціалів у тексті статті подається за редакцією першоджерела. В іменний покажчик у кінці тексту винесено уточнюючі біографічні відомості й повне написання імен та по-батькові осіб, що їх вдалося уточнити за допомогою довідкових даних. Відомості стосовно деяких з наведених авторами публікацій прізвищ віднайти не вдалося – ці прізвища у тексті позначено курсивом. До прізвищ окремих діячів українофільського руху (члени Старої Київської громади, «уманські словарники», «одеські словарники» тощо) подібні уточнення не робилися. Їх біографічні дані вміщено у текстах проаналізованих статей та відповідних дослідницьких розвідках, про що уточнено у посиланнях.

⁵ Вочевидь, йдеться про Андрія Львовича Шиманова (1833-1901).

⁶ Вочевидь, йдеться про Рудченка Івана Яковича (Іван Білик) (1845-1905).

запропонував останньому приєднатися до «подорожі по українських усядах». У десятих числах березня О. П. Потебня звернувся до нього листом з цією пропозицією. Основний задум полягав у тому, аби «об'їхати або й пішки обійти якусь невелику частину України та придивитись і прислухатись до народного життя й мови» [2, с. 74]. 11 травня 1862 р. О. П. Потебня повідомив В. С. Гнилосирова про свій приїзд з Г. С. Чириковим 5–6 червня до Охтирки. Через запізнення їх зустріч відбулася 18 червня і вже на наступний день вони виїхали до Полтави. З 23 червня до кінця місяця товариство перебувало в Полтаві, де «бачилися з міськими Українцями (Д. Пильчиковим, В. Куликом, Локощенком, Мокржицьким⁷ та ін.) та вели переговори з громадянами радикального напрямку» [2, с. 75].

Автор публікації звертає увагу на спостереження В. С. Гнилосирова, де той зауважив про відвідання ними «українських громадян», зокрема засвідчує факт віддання землі селянам без оплати полтавськими поміщиками Щербаком і Бабаніним. Предметом розмов з останніми виступили чутки про ймовірні відвідини України представниками радикальних кіл російських політичних діячів, до партії яких, зокрема, належали М. О. Некрасов та М. Г. Чернишевський, з метою з'ясування ситуації щодо суспільно-політичних настроїв: «Им хотелось знать, что делается в Южной Руси и с этой целью они будут в Харькове и Киеве» [2, с. 75]. Важливою складовою, що постала в обговоренні подібного візиту була підтримка українського питання на сторінках «Современника». Основною вимогою до можливої співпраці з боку українофілів визначалося невтручання російських візитерів у їх справи, «...в противном случае их труды будут пуфь. Правительство нас будет давить кацапами а кацапов нами» [2, с. 75].

15 червня 1863 р. В. С. Гнилосиров направив лист О. П. Потебні до Праги, у якому повідомляв його «про українські справи»: пересилку грошей М. І. Костомарову з Харківщини, видання українських народних книжок, випадки проти українства, здійснені Говорським у «Вестнике Юго-Западной и

---

⁷ Ймовірно, йдеться про Мокржицького Володимира Павловича.

Западной России». Того ж року восени О. П. Потебня повернувся з-за кордону. Ймовірною причиною його приїзду до Санкт-Петербурга, на думку автора публікації, стала загибель брата Миколая⁸ під час подій польського повстання 1863 р.

2.

Публікація О. О. Рябініна-Скляревського «*З революційного українського руху 1870-х рр.*» розкриває характер ставлення уряду Російської імперії до «українофілів», зокрема членів Одеської громади, в умовах поживлення революційно-соціалістичних практик. На основі аналізу документальних джерел автор робить висновки про динаміку розвитку українофільського руху в Одесі, розглядає питання побутування відповідної термінології у досліджуваній період. Зокрема, наводить документи щодо діяльності українофілів та соціалістів, у тому числі й діячів різних Громад. Це обвинувачувальні протоколи 1879, 1980 років щодо Є. І. Борисова та В. Г. Мальованого; лист одеського генерал-губернатора Е. І. Тотлебена до М. Т. Лоріс-Мелікова та М. І. Черткова від 27 листопада 1879 р.; Скарга Е. І. Тотлебена шефу жандармів О. Р. Дрентельну.

Розглядаючи питання тогочасної термінології відносно українофільського руху, О. О. Рябінін-Скляревський доводить, що з початку 1870-х рр. імперський уряд відмовився сприймати його як виключно культурний, надавши йому відверте політичне забарвлення. Зокрема, голова Київського цензурного комітету О. М. Новицький називав його «чудацьким», а міністр внутрішніх справ Л. С. Маков – «хохломанією». Автором вказано на те, що у 1880 р. розпорядчою комісією на чолі з М. Т. Лоріс-Меліковим рух було названо «українофільським», а з 1881 р. в офіційних листах зустрічаються терміни «малоросійський вопрос» та «малоросійський кружок» [11, с. 154] В цілому

---

⁸ За відомостями, які подає І. Житецький у статті «Київська громада за 60-тих років» у 1-й кн. журналу «Україна» за 1928 р., Потебня Микола Опанасович працював юристом у Київському університеті (1859-1863). Інший брат Олександра Потебні – Андрій Опанасович Потебня (1838-1863), засновник революційного офіцерського комітету у Польщі, брав активну участь в організації «Земля і воля». Загинув 4 березня 1863 р. під час польського повстання у бою під Піщаною Скелею.

наголошується, що слова «Україна», «українофіл» розумілися урядом, як революційні, а тому заборонялися до вживання. Автор зазначає, що у 1878–1880 рр. на політичних процесах, що відбуваються у Києві, публічно подібні терміни не фігурували, а вживалися у таємному листуванні та були заборонені для друку в пресі. Вони замінювалися іншими не лише в офіційному середовищі, а й на приватному рівні: «Ці слова не скоро ще дістали права навіть і в російських революційних партіях: Дическул і Кодреану в тульчинській еміграції в Молдавії 1878–82 рр. називають Піотровського («Пан») «хохломаном», а товариші в якутському засланні – народовольці звать Мальованого «гетьманом» [11, с. 155].

Характеризуючи досліджувану добу, О. О. Рябінін-Скляревський доводить, що кінець 1870-х рр. позначився реакційним впливом уряду щодо проукраїнських настроїв. Основною причиною цього, на думку дослідника, були зрадницькі настрої деяких фігурантів українського руху. Дослідник так роз'яснює цей аспект: «Їх свідчення на слідствах та політичних процесах налякали уряд відомостями про український рух, як дійсно революційний, а не тільки культурний; а до того ж українофіли стояли, згідно із свідченнями, поруч з активними революційними організаціями російськими» [11, с. 154]. Зокрема, О. О. Рябінін-Скляревський вказує, що з 1880 р. щодо учасників українського руху уряд вживає термін «українофіли», зараховуючи до останніх не лише членів Громад, а й інші більш реакційні верстви, що визнавали «національно-культурну автономію» [11, с. 154]. Важливу роль у складному «діалозі» влади та українофільських осередків відігравали прихильники соціалістичних ідей. Як приклад автор наводить протокол справи В. Г. Мальованого, у якому зазначено факт колективного зібрання представників соціалістів та українофілів, де В. Г. Мальований брав участь у зборі коштів для видання журналу «Громада» та організації «украинофильской печатні». Окрім Є. І. Борисова та В. Г. Мальованого у протоколі згадуються прізвища громадівців О. О. Андрієвського та М. В. Ковалевського. На основі аналізу слідчих матеріалів автор статті робить висновок про те, що з 1880 р.

царський уряд вважає українофілів за політичну партію [11, с. 155]. У цьому контексті він здійснює детальний аналіз свідчень «зрадників революційного руху 1870-х років», що з'явилися у початковий період тимчасових генерал-губернаторств. Зокрема, з-поміж інформаторів, що працювали на дискредитацію українофільського руху, згадуються прізвища: Богуславський, Веледницький, Гольденберг, Курицин. Крім цього, в контексті політичних розправ дослідник зауважує на наступних прізвищах членів українофільських гуртків у Одесі та Єлисаветграді: Чубаров, Лизогуб, Малинка, Дроб'язгин, Майданський, Левченко, Кравцов, Стефанович, Попко, Дебогорій-Мокрієвич, Віттенберг, Логовенко, Давиденко [11, с. 155–156].

О. О. Рябінін-Скляревський публікує лист одеського генерал-губернатора Е. І. Тотлебена до М. Т. Лоріс-Мелікова та М. І. Черткова від 27 листопада 1879 р., де міститься яскрава оціночна характеристика дій українофілів, зокрема у справі поширення соціалістичних поглядів та вивчення свого минулого. Так, подається перелік прізвищ «самих ярих фанатиков», що розділяли соціалістичні погляди: Стефанович, Бохановський, Мокрієвич, Ковальський, Лизогуб, Кравцов, Волховской, Кібальчич, Малинка, Брешковская, Ковалєвская [11, с. 159]. З-поміж власне «українофілів» наводяться прізвища: *Сорочинський*, *Андрієвський*, *Борисов*, *Прокопенко*, *Савуляк* [11, с. 158].

Заслуговує на увагу цитата з цього листа, що змальовує ситуацію з погляду тогочасних вищих урядових чиновників. Не менш колоритними виглядають оцінки, що містяться й у його проекті (чернетці – Т.Н.):

1) «Из украинской партии на Юг[е] очень много учителей и они еще с гимназической скамьи комментариями Шевченки толковали о вольных временах Запорожья, преувеличенным поклонением простому народу, враждою к властям и т.п. наполняют детские головы социальными идеями. <...> У украинофилов в следствии их принципа – поклонения малорусской народности и автономии Украины – устанавливается стремление к изучению подробнейшим образом языка, быта и обычаев малорусского народа» <...>

Украинофилы часто берут для воспитания крестьянских детей и сеют вражду к русскому правительству вырабатывая из них адептов» [11, с. 158].

2) «Постоянное комментирование на тысячу ладов Шевченка, его «дум», прославление времен гайдамачины, оплакивание времен Запорожья на которое украинофилы смотрят как на идеальную форму общежития, как социалисты на коммуну, внушение вражды к Русскому правительству, дают этому воспитанию исключительно своеобразный односторонний характер. Поклоняясь всякой малейшей черте малорусскаго народа они и детям на каждом шагу превозносят его способности, словом идеализируя его, чем и развивают в нем (них) болезненное самолюбие и в конце-концов воспитываемый делается социалистом или никуда негодным психопатом» [11, с. 159].

У скарзі М. Т. Тотлебена шефу жандармів О. Р. Дрентельну згадується осередок українофільського руху – Городищинський цукровий завод Семеренків та Яхненків⁹ у Черкаському повіті Київського генерал-губернаторства, який з 1847 р. був культурним і економічним осередком українського народництва, «культурною Меккою громади». Наводяться прізвища учасників українофільського руху 1870-х рр.: Л. П. Семеренко (син П. Семеренка – Т.Н.), П. П. Чубинський, М. І. Костомаров, М. П. Драгоманов, Лобода, Чередніченко [11, с. 160]¹⁰.

Характеризуючи загальну ситуацію навколо українофільського руху до 1881 р., О. О. Рябінін-Скляревський стверджує, що влада визнавала його реальну силу, тому й знищила наявні осередки шляхом заслання його діячів, зокрема М. В. Ковалевського, Є. І. Борисова, О. О. Андрієвського, Я. М. Шульгина. Автор зауважує на тому, що частина представників українського руху виїхала за кордон, з-поміж яких діячі Київської (А. А. Вержбицький, Ф. К. Вовк, Л. К. Голишевський, Г. А. Денисенко, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, Я. Піотровський, С. А. Подолинський, А. П. Соханська, С. С. Топчаєвський, К. Г. Юр'єв) та Одеської (В. Красюк,

---

⁹ Див. іменний покажчик.

¹⁰ Ймовірно Чередніченко І. А.

В. Г. Мальований) громад. Згодом Одеська громада об'єдналась навколо Л. А. Смоленського, М. П. Боровського, А. В. Крижановського, повернувся до справ П. Т. Климович [11, с. 163].

Головний висновок, який робить О. О. Рябінін-Скляревський у статті щодо оцінки організаційної діяльності громадівського (українофільського) руху, він формулює наступним чином: «Стара громада «Основи» 1860-х років і Драгоманивського центру до 1876 р. була невеличким гуртком з цілком культурницьким напрямком» [11, с. 163]. Лише потім, упродовж 1876–1881 рр., в середовищі українофілів-соціалістів відбулася перша спроба революційної діяльності шляхом пропаганди соціалістичних ідей. Відстоюючи цю тезу, автор апелює до письмових звернень О. О. Андрієвського та П. Т. Климовича до можновладців, у яких вони заперечують причетність до революційного руху як такого. Дослідник говорить про «ідеологічне дезертирство» в середовищі українофільського руху [11, с. 165]. Від часу знищення його провідних українофільських осередків у Києві та Одесі в 1879 р. до повернення засланих діячів у 1881–1882 рр. відбулося усвідомлення перемоги влади над намаганням їх окремих представників вийти на новий якісний щабель ідеологічної боротьби. Як наслідок: «в липні 1879 р. київську та одеську «Громади» було знищено, як революційні осередки, до щенту, всіх найактивніших діячів заарештовано, заслано, або вони перебували за кордоном» [11, с. 165].

3.

Публікація О. О. Рябініна-Скляревського «*З життя Одеської громади 1880-х років*», надрукована в четвертій книзі «За сто літ», має п'ять частин, виділених автором у самостійні сюжетні лінії.

У першій частині «*Капітуляція революційного народництва*» розглянуто період кінця 1870-х рр., коли під тиском режиму відбулося послаблення революційної риторики в середовищі українських громад. Враховуючи кількісний ценз у 200 членів Старої та Молодої Громади, О. О. Рябінін-Скляревський зауважує про те, що «Громада» у період 1876–1879 рр. «являла собою доволі могутню політичну партію». Автор говорить, що політичною

ознакою для неї стало знайомство її учасників з А. І. Желябовим. Натомість на початок 1880-х рр. після погромів, що відбулися у Києві та Одесі, розпочався занепад громад, як революційного середовища. «Громада почала капітуляцію перед владою з 1879 року, а в 1881 р. виявила повний розклад політичного напрямку, окрім Єлизаветградського гуртка» [10, с. 161]. На прикладі представників Одеської громади (О. О. Андрієвський, П. Т. Климович) дослідник доводить зречення її членів від політичного контексту своєї діяльності. Показовим у цьому плані виглядає висловлювання П. Т. Климовича з приводу оцінки поведінки в середовищі громадівців: «Каждый из нас имеет не одно, а по крайней мере три мнения по одному и тому же предмету – одно для себя, другое для знакомых, а третье для начальства» [10, с. 162].

На думку О. О. Рябініна-Скляревського, Одеська громада зрештою втратила значення революційної організації. З приводу цього він писав: «Після 1 березня 1881 р. культурницький напрямок запанував остаточно» [10, с. 162]. У підтвердження цієї тези автор наводить інформацію про громадівців, що, зазнавши урядового переслідування, відмовилися від активної політичної діяльності, а саме П. Т. Климович, О. О. Андрієвський, Л. П. Семеренко та ін.¹¹.

У другій частині *«Видання «Каталога систематического чтения»* ілюструється просвітницький напрямок діяльності учасників громадівського руху. Зокрема, розкрито еволюцію створення цього видання. Вказується, що після розгрому Київської Громади, О. О. Русов та С. Ф. Русова, приїхавши до Одеси, одержали дозвіл редагувати газету *«Новая Речь»*, згодом виникла ідея видання *«Каталога систематического чтения»* з переліком книжок російською

---

¹¹ З-поміж інших у тексті підрозділу називаються також діячі й учасники суспільних рухів: П. К. Семенюта (народоволець), О. Х. Гернет (конституціоналіст), В. С. Шеміот, Виноградський, Д. Г. Татаров, М. Д. Сидоренко, Я. М. Шульгін, М. В. Ковалевський (народники одеських гуртків), Л. А. Смоленський (учасник революційного жіночого гуртка В. М. Фігнер), П. І. Михалевич (діяч Єлисаветградської громади), Б. О. Маркович (гурток А. І. Желябова), Є. Й. Заславський, І. М. Ковальський, Д. А. Лизогуб, В. Х. Кравцов, І. А. Манучаров, Ф. А. Щербина, О. С. Желябова (Яхненко), І. Руденко (студент), П. Г. Дзюбинський, Л. З. Добровольський, Ю. В. Хандожевський (вчитель), М. Ф. Цомакіон, М. П. Боровський.

та українською мовами для поліпшення самоосвіти населення. У 1883 р. було надруковано 3 600 примірників, які поширювались одеськими студентами М. М. Овчинниковим та О. П. Воронковим. Через цензуру каталог було заарештовано, а всі причетні до його видання і розповсюдження потрапили під догляд поліції. Після від'їзду Русових з Одеси в кінці 1880-х рр. стався переломний етап у житті Одеської громади. Наприкінці підрозділу автор формулює наступну тезу: «Доба революційного народництва минула. Громада навіть не була політичною організацією. Вона цуралася революціонерів і соціалістів. Перемогу взяла культурницька течія» [10, с. 168].

У третій частині «Словарники» О. О. Рябінін-Скляревський розглядає культурницьку діяльність Одеської громади, що зосереджується навколо завершення роботи над російсько-українським словником. Ця робота, розпочата Старою Київською Громадою (М. П. Старицький, О. П. Пчілка (Косач), М. Ф. Комаров), була продовжена в Умані «гуртком уманських словарників» (Ю. М. Крамаренко, В. Галенко, Л. Г. Сікорський, К. Пелехович, А. Прогаленко, П. Стаховський, З. Краковецький), що згуртувалися навколо М. Ф. Комарова [10, с. 169]. З переїздом М. Ф. Комарова до Одеси в 1888 р. ця діяльність була ним продовжена, а Одеська громада активно підтримала зазначену роботу й мала своїм завданням її завершення. Автор торкається питання дискусії навколо української мови та зауважує, що в 1892 р. було закінчено роботу над першим томом словника, надрукованим у 1893 р. як додаток до львівського видання «Зоря». До 1898 р. вийшли друком усі чотири томи «Словаря російсько-українського».

За спогадами А. В. Крижановського, О. О. Рябінін-Скляревський подає біографічні відомості про «одеських словарників», з-поміж яких називає наступні прізвища: М. Ф. Комаров, А. В. Крижановський, Л. А. Смоленський, А. М. Бібік (Боб'єнко), М. П. Боровський, П. Т. Климович, О. І. Погибко, К. М. Грінчевський, К. А. Іващенко, П. І. Ніщинський (Петро Байда), Х. Л. Ящуржинський, М. Д. Сидоренко [10, с. 170–172]. Окрім цих прізвищ, передмова «Словаря» містила прізвища померлих на той час «одеських

словарників»: Т. Десятин-Лук'янов, К. Ухач-Огорович, Т. А. Зіньківський (Певний, Звіздочот), В. Назаревський [10, с. 172]. До цих прізвищ автор додає, як кореспондента, Б. Д. Грінченка [10, с. 173].

У четвертій частині *«Цензурні умови і літературні змагання»* розглядається питання українського культурного життя. Автор побіжно торкається окремих віх з діяльності українського театру, відзначаючи в організації останнього провідну роль Єлисаветградської громади. Характеризуючи літературний процес в Одесі, О. О. Рябінін-Скляревський вказує про часткову заборону видання «Нива» М. П. Боровського та заборону Головним управління у справах друку у Петербурзі упродовж 1884–1889 рр. низки літературних перекладів Б. Грінченка (Чайченка), П. І. Ніщинського, А. С. Давидовського [10, с. 174]. Питання літературної цензури розглядається автором на прикладі збірок творів тодішніх письменників, редагованих М. Ф. Комаровим: «Розмова. Одеській літературно-етнографічний збірник на 1889 рік», «Запомога – Малорусский литературный сборник». У кінці розділу О. О. Рябінін-Скляревський аналізує досліджуваний період: «Ця доба 80-тих (1884–1888 – Т.Н.) років виховала перші культурні сили для майбутнього розвитку літератури і громадської думки. Вони шукали дверей до світу» [10, с. 173].

У п'ятій частині *«Політичні жести Громади і розходження з позицією 1870-х років»* автор торкається діяльності Слов'янського товариства («Словянское благотворительное общество Кирилла и Мефодія»), зауважує на темі пошанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Однак більш конкретно в контексті розуміння еволюції Одеської громади у досліджуваний період він говорить так: «1889–1892 рр. Громада з'єдналась, збрала, скупчила сили, робила тільки виключно культурну роботу, а в 1892–1895 рр. вже дає ознаки перелому і, досить несміливо, а все ж виступає на шлях політичний» [10, с. 178].

На завершення огляду статті наведемо деякі узагальнюючі висновки О. О. Рябініна-Скляревського щодо ситуації з громадівським рухом.

1) «Громада виявляла досить великий рівень освіти, інтелігентности і зовсім втратила всі революційні зв'язки порівнюючи з 1876 р. Антонович, Старицький, Комаров з старої Київської громади принесли программ культурників і одеські «словарники» в глухий час 1880-х і на початку 1890-х років довели до кінця роботу цілого покоління» [10, с. 178] <...> «Питання культурної просвіти народа для неї стало програмом на 1880–1890 роки» [10, с. 179].

2) «Громада зреклась революційного народництва і соціалізму 1870-х років, втратила зв'язок з революційними партіями. Вона ставила метою національно-культурні завдання і виконувала в цьому напрямку велику роботу. До маси підходила тільки шляхом літератури, наукової розвідки і театру, цеб-то більш впливала на розвиток інтелігенції, ніж народних мас. Вона збирала культурні сили і несміливо виходила на шлях політичної партії в умовах перелому цілого життя» [10, с. 180].

4.

Праця О. А. Назаревського *«До історії Київської Громади 1870-х років»*, опублікована у п'ятій книзі *«За сто літ»*, розкриває окремі віхи з діяльності зазначеної організації. Попередньо автор трактує час з 1864 р. по 1868 р., як тимчасовий занепад в діяльності Київської Громади. Відродження, що почалося з 1869 р., він пов'язує з діяльністю таких знаних постатей, як М. П. Драгоманов, М. В. Лисенко, В. Б. Антонович, П. Г. Житецький, Ф. Л. Беренштам, М. П. Старицький, М. О. Константинович, Ф. Т. Панченко, П. А. Косач, В. А. Рубінштейн, О. І. Лоначевський, І. Я. Рудченко, К. П. Михальчук, Ю. Ю. Цвітковський, О. О. Русов та ін.¹². «Почалися регулярні зібрання «громадян» суботами, увечері, для обмірковування чергових справ та організації спільної роботи, при чому на початку вони відбувалися по черзі то в Лисенка, то в Житецького, а пізніш і в інших з «громадян» [8, с. 208]. О. А. Назаревський вказує, що впродовж 1876–1877 рр. ці зустрічі

---

¹² Докладніші відомості про перелічених осіб див: Побірченко Н. С. Короткий біографічний словник членів Київської Старої громади (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: Інтеллект, 1998. 72 с.

організувались у помешканнях Ю. Ю. Цвітковського та В. Л. Беренштама, так як ті мали відповідний дозвіл про збір допомоги південним слов'янам, отже, меншою мірою підпадали під підозри у політичній чи революційній діяльності. У цей період знову посилилась реакція з боку влади щодо «українофілів». Як приклад О. А. Назаревський наводить текст анонімного листа, надісланого в квітні 1877 р. київському губернатору М. П. Гессе¹³, в якому громадівці характеризувалися як «общество радикалов-украинофилов». Подібні звернення провокували спостереження за діяльністю учасників Громади. Зокрема, автор зазначає: «...у зв'язку з розвитком національно-культурного-українського руху, що так був поширився саме в середині 70-х років і викликав, разом із побоюванням влади, різко негативне вороже ставлення до себе певних кол тодішнього суспільства, у зв'язку з підсиленням саме політичних моментів у діяльності Громади, становище різко змінилось: доноси на членів громади – писані й друковані, з підписами й анонімні – так і посипались один по одному» [8, с. 208]. У 1879 р., не маючи нагоди притягти громадівців до відповідальності за політичною ознакою, до деяких з них було застосовано адміністративні важелі. Так, В. Л. Беренштама було переведено до Пскова, П. І. Житецький та Ю. Ю. Цвітковський вимушено переїхали на службу до Петербурга. Ситуацію, що виникла навколо діяльності членів українського руху в цей час автор статті трактує, як «урядовий похід проти української культури» [8, с. 212].

***

На завершення варто наголосити на тому, що в невиданій 7-й книзі «За сто літ» також передбачалася публікація авторських розвідок про діяльність українських громад. У вже згадуваній нами публікації С. М. Панькової та Г. В. Шевчук дослідниці відстежили історію редакційного портфелю 7-ї книги часопису, де загалом фігурують назви 23 різноманітних матеріалів. Зокрема, М. П. Гніп на редакційне завдання М. С. Грушевського готував до видання публікацію про «Полтавську громаду». Але рукопис цієї праці відсутній так

---

¹³ Гессе Микола Павлович (1829-1893) – цивільний київський губернатор.

само, як і заявленої у змісті публікації А. С. Синявського¹⁴. Неодмінну дослідницьку цікавість у контексті вивчення історії громадського руху провокують рукописи О. С. Смоленської¹⁵, Л. В. Миловидова¹⁶ та ін. Зокрема, не побачила світ значна кількість підготовлених авторами листів. Розгляду матеріалів 7 книги часопису присвячено дослідження Т. Ю. Нагайка [7]. Безумовно, в наш час актуальна й варта уваги та підтримки ідея видати окремим друкованим томом увесь обсяг наявних матеріалів, що передбачалися до друку в 7-й книзі, й не були опубліковані через ідеологічне переслідування.

Отже, окрему увагу в подальшому вивченні матеріалів часопису «За сто літ» слід приділити джерельній базі, поданій до редакції авторами-кореспондентами. Її класифікація та аналіз неодмінно наблизять майбутніх дослідників до розуміння суті епохи, яку намагався закарбувати у цьому часописі його творець, видатний вчений і громадсько-політичний діяч М. С. Грушевський. Аби підкреслити актуальність такої роботи, неодмінно до цього огляду варто включити цитату останнього щодо важливості такого матеріалу: «Тепер-же з жалем приходиться роздумувати над тим, яка маса його – наявного й приступного десять-пятнадцять літ тому, тепер уже безповоротно зникла – за війни світової й горожанської. А до сих жалісних роздумувань прилучаються тривожні відомості, що нищення й «утилізація» рукописних і архівних фондів не скінчилась і не припинилась ще й досі, а недогідні умови переховування рік за роком руйнують їх останки також і стихійно!» [1, с. V].

Висновки. Як належне сьогодні слід не лише вивчати опубліковану бібліографію та джерела з історії громадського руху, а й варто замислитися над формуванням довідкового видання, що сконцентрувало б у собі відповідну інформацію, включно з переліком осіб, організацій, біографічними та хронологічними відомостями тощо.

---

¹⁴ Синявський А.С. «Сторінка з історії громадського руху на Україні».

¹⁵ Смоленська О. С. «Персональный состав Одесской старой украинской громады [список]».

¹⁶ Миловидов Л. В. «Незаконні писання серед Чернігівської молоді р. 1862 (з таємної справи Чернігівської гімназії)».

Часопис «За сто літ» став помітним явищем в українському національному культурному та суспільно-політичному житті. Упродовж 1927–1930 рр. «Історична Секція Української Академії Наук» публікувала на його сторінках архівні та історично-літературні джерела періоду «останнього українського відродження», що поруч з названою добою на сьогодні також стають предметом наукового вивчення. Редакційна спрямованість видання та цільова кореспондентська аудиторія говорять про його виключне значення в контексті формування і збереження джерельної бази, якою засвідчено важливий етап національного українського руху, що мав місце впродовж ХІХ – початку ХХ ст.

Іменний покажчик

Андрієвський Олексій Олександрович (1845–1902) – український педагог, історик, літератор, публіцист, археограф і громадський діяч. Викладав російську мову та літературу в гімназіях Катеринослава, Одеси (1866–1871) й Тули. За антиурядову діяльність перебував на засланні в Архангельську та В'ятці (1877–1881). Працював у В'ятському статистичному комітеті. Після повернення в Україну редагував неофіційну частину «Киевских губернских ведомостей» (1881–1885). Член Історичного товариства Нестора-літописця, Одеського товариства історії і старожитностей та ін.

Бабанін Олександр Олександрович (?–?) – полтавський поміщик-землевласник.

Баллін Микола Петрович (1829–1904) – кооператор, засновник першого у Харкові споживчого товариства (1866), на поч. 1860-х рр. спільно з професорами Д. І. Каченовським, Н. Н. Бекетовим та ін. організував культурно-просвітницьке товариство, яке заснувало школу-інтернат для сільських дітей з українською мовою навчання.

Боговський (?–?) – студент Харківського університету (за Н. С. Побірченко). Точних відомостей не виявлено. Натомість у іменному покажчику науково-довідкового видання «Епістолярна спадщина Михайла Грушевського» (Київ, 1996) у розділі «Листи кореспондентів М. С. Грушевського» значиться Боговський Ігнат Хрисанович з датою листа 1907 р.

Богославський А. (?–?) – київський семінарист, син священника.

Борисов Євген Іванович (1853–1900) – публіцист, етнограф, громадський діяч. Служив в Одеській міській управі. В 1870-ті рр. був учасником одеського українофільського гуртка. Був двічі заарештований (1879, 1884). Працював в «Одеському віснику» з 1887 р. Був членом київського і одеського юридичного товариств.

Боровський Михайло Петрович – член Одеської громади, секретар Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, редактор журналу «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России» (1874–1881), нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня (1879).

Бохановський (Бобир-Бохановський) Іван Васильович (1848–1917) – революційний діяч, брав участь у групі «південних бунтарів». Готував на Чигиринщині селянське повстання, за що був заарештований (1877), емігрував до Женеви (1878), де увійшов до народницького гуртка «Робітник». Працював складачем у друкарнях «Работник», «Révolté» («Повстанець»), опікувався друкарнею народовольців (з 1886), вступив до партії соціалістів-революціонерів (1902), де завідував друкарнею «Революционная Россия». Оселився у Бельгії (1912), помер (1917) у Брюсселі.

Брешко-Брешковська Катерина Констянтинівна (1843(7)–1934) – учасниця Київської комуні, заарештована (1874) у «справі 193-х», засуджена до 5-ти років каторги. Одна з організаторів партії есерів, була заслана до Сибіру (1907). Емігрувала за кордон (1917), померла у Празі.

Веледницький В. – службовець, був заарештований в Одесі (1879). Видав інформацію про діяльність та склад Одеської громади.

Віттенберг Соломон Якович (1852–1879) – учасник революційного руху, народоволець, фігурант справи «єлисаветградського товариства». В Миколаєві готував замах на царя Олександра II, за що був заарештований (1878) і засуджений до повішення (1879) в Миколаєві.

Волховський Фелікс Володимирович (1846–1914) – належав до гуртка «чайківців», фігурант «справи 193-х», звинувачений у пропагандистській діяльності в Одесі, відбував покарання в Тобольській губернії.

Гессе Микола Павлович (1829–1893) – цивільний київський губернатор.

Гнилосиров Василь Степанович (1836–1900) – громадський діяч, педагог, етнограф, письменник, публіцист, просвітник.

Говорський Ксенофонт Антонович (1811–1871) – археолог, історик, журналіст, видавець. Видавав журнал «Вестник Юго-Западной и Западной России» (з 1862), перейменований у «Вестник Западной России» (1866). У ньому відстоювалася державна політика. Найбільше уваги приділялося боротьбі з колонізацією західно-руських областей.

Гольденберг Григорій Давидович (1855–1880) – революційний діяч, народоволець. Здійснив успішний замах на вбивство харківського генерал-губернатора кн. Д. Н. Кропоткіна (1879).

Давиденко Йосип Якович (1856–1879) – народоволець, брав участь у київських революційних гуртках, фігурант справи про «створення в Єлисаветграді злочинної організації» та замаху на М. Є. Гориновича (1876). Брав участь у «Чигиринській змові» (1877), входив до терористичного гуртка С. Ф. Чубарова в Одесі. За вироком Одеського військово-окружного суду страчений.

Дебогорій-Мокрієвич Володимир Карпович (1848–1926) – політичний діяч, революціонер, публіцист. Навчався у Київському університеті (1866–1871), «ходив в народ», брав участь в Чигиринській справі (1874). Створив гурток, завданням якого була організація збройного селянського повстання (1875). Заарештований (1879), засуджений до 14 років каторги, втік з-під Іркутська, помер в еміграції в Болгарії.

Дическуло Леонід Аполлонович (1947–1889) – член організації «Земля і воля». Після арешту штаб-квартири виконкому «Землі і волі» (1879) у Києві, емігрував до Румунії.

Дрентельн Олександр Романович (1820–1888) – російський військовий та держаний діяч, генерал-ад'ютант (1867), генерал від інфантерії, шеф жандармів (1878-1880), Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор, командує військами Київського військового округу (1881).

Дроб'язгін Іван Васильович (1851–1879) – народник, член київського гуртка пропагандистів (1875–1876). Через наклеп М. Є. Гориновича був заарештований і засуджений до страти (1879).

Желябов Андрій Іванович (1851–1881) – організатор народницького революційного руху. Член угруповання «чайківців» в Одесі, один з керівників «Народної волі». Один з основних організаторів замаху на Олександра II.

Жученко Михайло (1840–1880) – адвокат, громадський діяч, один з фундаторів Літературного товариства імені Т. Шевченка у Львові.

Зарубін Іван Кіндратович (1835–1904) – хірург, професор Харківського університету. Відкрив терапевтичну та хірургічну клініки при Олександрійській лікарні. Ініціював відкриття у Харкові лікарні для незаможних хворих.

Зубку-Кодряну Микола Петрович (1850–1878) – учасник революційного руху у Бессарабії та Петербурзі, член народницького гуртка І. Павловського та ін. Організатор

перших соціалістичних гуртків в Румунії. Розповсюджував літературу революційного змісту. Помер від сухоти.

Кибальчич Микола Іванович (1853–1881) – публіцист, керував підпільною типографією, учасник терористичної групи «Свобода або смерть», учасник замаху на Олександра II. Заарештований (1881), засуджений до страти.

Климович Петро Титович (1855–1919) – член Одеської громади, адвокат, директор Одеського товариства взаємного кредиту, був арештований (1879). Міністр фінансів за часів Української Центральної Ради.

Ковалевська Марія Павлівна (1849–1889) – випускниця Одеського університету, учасниця групи «південних бунтарів», засуджена до 14 років каторги (1879), померла в ув'язненні.

Ковалевський Микола Васильович (1841–1897) – український громадський діяч, член Старої громади. З весни 1878 р. служив у міській управі м. Одеси. У складі групи радикально налаштованих одеських і київських громадівців брав участь в організації нелегальної друкарні поблизу Києва для випуску української пропагандистської та агітаційної літератури, зокрема газет. Наприкінці червня 1879 р. був заарештований.

Ковальський Іван Мартинович (1850–1878) – студент Новоросійського університету. Курівник народницького гуртка в Одесі. В 1877–1878 рр. влаштував типографію в Одесі. Заарештований (1878), Одеським військово-окружним судом засуджений до страти, розстріляний.

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – видатний український історик, поет-романтик, мислитель, громадський діяч.

Кравцов Василь Христофорович (1848–1923) – пропагандист, служив у міській управі Одеси (др. пол. 1870-х р.). Заарештований (1878), засуджений до довічної каторги.

Крижанівський Антон Васильович – член Одеської громади, директор реального училища Одеси, вчитель словесності, був скарбничим Одеської громади.

Кулик Василь Степанович (1830–1870) – письменник, навчався в Харківському університеті, не закінчив. Діяч полтавських недільних шкіл.

Куріцин Федір Єгорович (1853–1906) – студент Харківського ветеринарного інституту, вчителював (до 1873) у школі грамоти студента-соціаліста Цабенка, входив до київського гуртка Я. В. Стефановича. Заарештований (1877) у Миколаєві, де він входив до гуртків С. Я. Віттенберга, І. І. Логовенка, Й. Я. Давиденка. Став агентом III відділення, звільнений (1882), вбитий соціаліст-революціонером Грінбергом (1906).

Лавровський Микола Олексійович (1825–1899) – член-засновник Харківського історико-філологічного товариства, член Історичного товариства Нестора Літописця.

Лавровський Петро Олексійович (1827–1886) – філолог-славист, член-кореспондент Імператорської академії наук, академік Південнослов'янської академії наук і мистецтв.

Левченко Микита Васильович (1858–1921) – належав до гуртка південних революціонерів. У 1878 р. співпрацював з «Молодою Громадою» через Іродіона Житецького, заарештований у справі українофільської друкарні. Київським воєнно-окружним судом засуджений на 15 років каторги (1880). Був звільнений (1895), помер (1921).

Лизогуб Дмитро Андрійович (1845–1879) – народоволець. На початку 1877 р. ввійшов до товариства «Земля і Воля». Був заарештований в Одесі (1878) у справі С. Ф. Чубарова. Одеським військово-окружним судом засуджений до страти (1879).

Лобко Петро Олександрович (помер після 1886) – громадський діяч, студент Харківського університету й учасник роботи недільних шкіл. Займався виданням та поширенням українських книжок.

Лобода Віктор Васильович (1823–1876) – українофіл, збирав етнографічні матеріали «з народного побуту», заарештований (1862) та засланий у Пермську губернію. Автор праці «О равнодушии нашем к собственной народности».

Логовенко Іван Іванович (1842–1879) – революціонер-народоволець, член революційного гуртка в Миколаєві (1877). Брав участь у підготовці замаху на російського імператора Олександра II в Миколаєві. Заарештований (1878), засуджений до страти.

Локощенко – фельдшер.

Лоріс-Меліков Михайло Таріелович (1825–1888) – тимчасовий харківський генерал-губернатор (1879), головний начальник Вищої розпорядчої комісії (1880), міністр внутрішніх справ Російської імперії (1880–1883).

Майданський Лев (Лейб) Йосипович (1854–1879) – революціонер, входив до народницького гуртка в Єлисаветграді (1875–1876). Через наклеп М. Є. Гориновича засуджений до страти в Одесі (1879).

Маков Лев Савович (1830–1883) – міністр внутрішніх справ Російської імперії (1878–1880).

Малинка Віктор Олексійович (1854–1879) – навчався у Новоросійському та Київському ун-тах, брав участь у «походах в народ», входив до групи т. зв. «південних бунтарів». Здійснив замах на М. Є. Гориновича (1876). Був заарештований за пропаганду (1877), засуджений до страти (1879).

Мальований Володимир Григорович (1848–1893) – український поет, член Одеської громади. У 1879 р. був засланий до Сибіру (Балаганськ), із заслання втік до Женеви (1881), де зблизився із М. Драгомановим.

Мова Василь Семенович (1842–1891) – письменник, поет, драматург, мемуарист, перекладач.

Мокржицький Володимир Павлович – викладач стародавніх мов у Прилуцькій чотирикласній чоловічій прогімназії (з 1874).

Неговський Михайло Васильович – етнограф, вихованець медичного факультету Харківського університету. Деякі зібрані ним думи увійшли до збірки «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Київ, 1874. Т. 1).

Некрасов Микола Олексійович (1821–1877) – російський поет, у 1847–1866 рр. редагував журнал «Современник».

Новицький Орест Маркович (1806–1884) – перший професор філософії Київського університету, голова Київського цензурного комітету (1860-ті рр.).

Одарченко Микола Пилипович (1835–?) – навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету (з 1854), викладав історію у 2-й Харківській гімназії (з 1861) та грецьку мову у Білгородській гімназії (з 1877). Директор 2-ї Харківської гімназії (1883–1895).

Павловський Федір Андрійович (1839–1906) – громадський діяч, один із засновників Харківської громадської бібліотеки.

Паученко Іван – студент Харківського університету. У 1861 р. був заарештований за участь у студентських заворушеннях у Петербурзі й ув'язнений до Петропавлівської в'язниці.

Пильчиков Дмитро Павлович (1821–1893) – закінчив Київський університет (1843), викладав історію у Полтавському кадетському корпусі (1846–1864). Один з фундаторів Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

Піотровській Ярослав – діяч українофільського руху, переслідувався владою. У 1879 р. перевозив заборонене друкарське приладдя, за що був заарештований (1880). Під час етапування втік за кордон.

Попко Григорій Анфімович (1852–1885) – близький до гуртка Є. Й. Заславського, був делегатом від одеського народницького гуртка на революційному з'їзді в Парижі (1876). Член Південного Виконавчого комітету «Землі і Волі». Вбив жандармського полковника фон Гейкінга в Києві (1878). Заарештований в Одесі (1878), помер (1885) від водянки.

Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) – вчений-славіст, мовознавець, фольклорист, етнограф, професор кафедри російської мови і словесності Харківського

університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1875). Один з засновників Харківської громади.

Рудченко Іван Якович (Іван Білик) (1845–1905) – фольклорист, етнограф, письменник, перекладач, літературний критик.

Савуляк Леонтій – завідуючий залізнично-шляховими майстернями в Одесі.

Симиренко Левко Платонович (1855–1920) – помолог і плодород, закінчив природничий факультет Новоросійського університету (1879). За участь у русі народників перебував на засланні у Східному Сибіру (1879–1887), де працював садівником, був обраний членом-кореспондентом Бельгійського товариства садівників та почесним членом Французького національного помологічного товариства (1895).

Симиренко Платон Федорович (1821–1863) – промисловець-цукрозаводчик, один з засновників раціонального садівництва в Україні. П. Симиренко фінансував видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1860 р. та допомагав українським культурним установам.

Смоленський Леонід Анастасійович (1844–1905) – український педагог, учитель історії і громадський діяч. Один з керівників Української Одеської Громади. Розділяв ідеали республікансько-федеративного устрою та еволюційно-демократичного соціалізму М. П. Драгоманова.

Стефанович Яків Васильович (1853–1915) – належав до київського «гуртка бунтарів», брав участь у замаху на М. Є. Гориновича в Одесі. Заарештований у Чигиринській справі (1877), втік з Київської в'язниці (1878) і виїхав за кордон. Був одним із засновників групи «Чорний Переділ», приєднався до партії «Народ і Воля» (1881). Заарештований (1882), засуджений до 8 років каторги, був звільнений (1891), помер (1915) в Чернігівській губернії.

Сукачев Семен – студент Харківського університету.

Тотлебен Едуард Іванович (1818–1884) – військовий інженер, тимчасовий одеський генерал-губернатор, командуючий військами Одеського військового округу (1879-1880).

Чередніченко І. А. – учасник експедицій П. П. Чубинського у 1870 р.

Чернишевський Микола Гаврилович (1828–1889) – російський публіцист і письменник», працював у редакції журналу «Современник».

Чертков Михайло Іванович (1829–1905) – російський генерал, член Державної Думи (з 1881), тимчасовий Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор (1877–1881), командуючий військами Київського військового округу (з 1878).

Чиріков Григорій Сергійович (1835–1881) – навчався в Харківському університеті (1853–1857), працював у бібліотеці (з 1859) та був хранителем «Музея изящних искусств» (з 1872 р.) цього закладу. Упорядник «Указателя книг и брошюр, напечатанных в Харькове с 1805 по 1879 год».

Чубаров Сергій Федорович (1845–1879) – член київського народницького гуртка, керівник терористичної організації в Одесі. Одеським військово-окружним судом засуджений до страти (1879).

Шам Іван – студент Харківського університету.

Шиманов Андрій Львович (1833–1901) – юрист, педагог, письменник. Навчався у Харківському університеті. Член Харківської громади (1880-1890-ті).

Шульгін Яків Миколайович (1851–1909) – історик, педагог, громадський діяч, викладач київських та одеських гімназій, член «Старої Громади». За національно-культурну діяльність був заарештований (1879), засланий на чотири роки до Сибіру. Повернувся до Києва (1899), де викладав історію у гімназіях, співпрацював у «Київській Старині», брав участь у видавництві «Вік», був дійсним членом НТШ у Львові, членом Історичного Товариства Нестора Літописця та членом-засновником (перші роки секретарем) Українського Наукового Товариства у Києві.

Щербак Андрій Олександрович (1835–1880) – полтавський поміщик, володів селом Ульянівка Гребінківського повіту.

Яхненко Кіндрат Михайлович (1790–1868) – підприємець, цукрозаводчик, благодійник. Засушливого 1830 року за власний рахунок упродовж кількох місяців родини

Яхненків та Сими́ренків годували понад 10 тис. людей із Сміли, Городища та довколишніх сіл.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський М. С. Переднє слово. *За сто літ*. 1927. Кн. 1. С. III–VI.
2. Житецький І. П. О. О. Потебня і Харківська громада в 1861–63 рр. (Із щоденника та листування В. С. Гни́лосирова). *За сто літ*. 1930. Кн. 1. С. 73–76.
3. Жуковський А. С. Михайло Грушевський і журнал «Україна». *Український Історик*. 1986. № 1, 2. С. 5–20.
4. Магурчак А. М. Епістолярна спадщина Андрія Жука в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. № 13. С. 387–395.
5. Нагайко Т. Історіографічні та документальні джерела громадського руху з редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ». *Часопис української історії*. 2019. Вип. 39. С. 93–104.
6. Нагайко Т. Громадський рух в Україні у публікаціях часопису «За сто літ»: листи та документи. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С. 75–83.
7. Нагайко Т. Громадський рух другої половини ХІХ століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ». *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 361–371.
8. Назаревський О. А. До історії Київської Громади 1870-х років. *За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 208–212.
9. Панькова С., Шевчук Г. «За сто літ»: Показчик змісту. *Український археографічний щорічник*. 2006. № 10/11. С. 240–287.
10. Рябінін-Скляревський О. О. З життя Одеської громади 1880-х років. *За сто літ*. 1929. Кн. 4. С. 161–180.
11. Рябінін-Скляревський О. О. З революційного українського руху 1870-х рр. *За сто літ*. 1930. Кн. 1. С. 154–165.

References

1. Hrushevskyi, M. S. (1930). *Perednie slovo* [Foreword]. *Za sto lit* [In a hundred years], 1, III–VI [In Ukrainian].
2. Zhytetskyi, I. P. (1930). O. O. Potebnia i Kharkivska hromada v 1861–63 rr. (Iz shchodennyka ta lystuvannia V. S. Hnylosyrova) [O. O. Potebnya and the Kharkiv community in 1861–63 (From the diary and correspondence of V. S. Hnylosirov)]. *Za sto lit* [In a hundred years]. 1, 73–76 [In Ukrainian].
3. Zhukovskyi, A. S. (1986). Mykhailo Hrushevskyi i zhurnal «Ukraina» [Mykhailo Hrushevskyi and the magazine «Ukraine»]. *Ukrainskyi Istoryk* [Ukrainian Historian]. 1, 2, 5–20 [In Ukrainian].
4. Mahurchak, A. M. (2009). Epistoliarna spadshchyna Andriia Zhuka v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The epistolary legacy of Andrii Zhuk at the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine]. 13, 387–395 [In Ukrainian].

5. Nahaiko, T. (2019). Istoriohrafichni ta dokumentalni dzherela hromadivskoho rukhu z redaktsiinoho portfeliu 7-oi knyhy chasopysu «Za sto lit» [Historiographical and documentary sources of the community movement from the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «For a Hundred Years»]. *Chasopys ukrainskoi istorii* [Journal of Ukrainian history]. 39, 93–104 [In Ukrainian].

6. Nahaiko, T. (2016). Hromadivskyi rukh v Ukraini u publikatsiiakh chasopysu «Za sto lit»: lysty ta dokumenty [The social movement in Ukraine in the publications of the magazine «For a hundred years»: letters and documents]. *Pereiaslavskyi litopys* [Pereiaslav Chronicle]. 10, 75–83 [In Ukrainian].

7. Nahaiko, T. (2017). Hromadivskyi rukh druhoi polovyny XIX stolittia u spohadakh yoho predstavnykiv: dzherelno-istoriohrafichna viziia chasopysu «Za sto lit» [The social movement of the second half of the 19th century in the memories of its representatives: a source-historiographic vision of the magazine «For a hundred years»]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* [Ukrainian historical collection]. 19, 361–371 [In Ukrainian].

8. Nazarevskyi, O. (1930). Do istorii kyivskoi hromady 1870-kh rokiv [To the history of the Kyiv community of the 1870s]. *Za sto lit* [In a hundred years]. Kharkiv–Kyiv, 5, 208–212 [In Ukrainian].

9. Pankova, S., & Shevchuk H. (2006). «Za sto lit»: Pokazhchyk zmistu [«For a hundred years»: Table of contents]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographic yearbook]. 10–11, 240–287 [In Ukrainian].

10. Riabinin-Skliarevskyi, O. O. (1929). Z zhyttia Odeskoi hromady 1880-kh rokiv [From the life of the Odessa community in the 1880s]. *Za sto lit* [In a hundred years]. 4, 161–180 [In Ukrainian].

11. Riabinin-Skliarevskyi, O. O. (1930). Z revoliutsiinoho ukrainskoho rukhu 1870-kh rr. [From the revolutionary Ukrainian movement of the 1870s]. *Za sto lit* [In a hundred years]. 1, 154–165 [In Ukrainian].

Рецензенти:

І. О. Демуз, д. і. н., проф.;

Л. М. Татарчук, к. і. н.

Надійшла до редакції: 14.07.2022 р.